

## MİTOLOJİ VE FOLKLORLA İLGİLİ BAZI ORTAK DİL UNSURLARININ KAYNAĞI

Vugar SULTANZADE\*

### Özet

Makalede *ant içmek* deyiminin, *nakış* kelimesinin oluşturduğu birtakım deyimlerin ve *bir varmış, bir yokmuş* türünde kalıp ifadelerin kaynağı araştırılmaktadır. Bunları birleştiren özellik, mitolojiyle, folklorla ilgili olmaları ve hepsinin Mezopotamya kaynaklı olmasıdır. *Ant içmek* deyiminin kökeni, Eski Çağda yaygın şekilde uygulanan, Babil, Hitit, Pehlevi, İbrani ve Çin kaynaklarında bahsedilen, tesiri Türklerin yaşadığı bölgeler dahil geniş coğrafyada görülen bir yemin etme geleneğine dayandırılmaktadır. Söz konusu gelenekte *ant içene* sözlü yeminin yanı sıra, bir madde de yutturuluyordu. Bu maddenin yalandan *ant içene* zarar vereceğine inanılıyordu.

Türk halklarının ve komşu halkların mitolojisinde görülen *Nakış* unsurunun ve bununla ilgili deyimlerin, atasözlerinin kaynağı, Sümerler'in ilahi bir gücü temsil eden ve harfiyen '*nakış, çizgi; düzen*' anlamına gelen *Giş-hur* mitolojik figürüne bağlanmaktadır. Orta Asya, Kafkaslar, Yakın Doğu ve Anadolu'da yaşayan halkların *bir varmış, bir yokmuş* (*biri vardı, biri yokdu; bolganmıdı bolmaganmıdı; yeki bud, yeki ne bud; kân yâ mâ kân* vs.) türünde meşhur masal başlangıcı formülünün de ilk tespit yeri Sümer metinleridir.

**Anahtar Kelimeler:** ortak dil unsurları, deyim, masal başlangıcı kalıpları, mitoloji, köken

---

\* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.  
e-posta: vugar.sultanzade@emu.edu.tr

**THE ORIGIN OF SOME COMMON LANGUAGE ELEMENTS  
CONCERNING MYTHOLOGY AND FOLKLORE**

**Abstract**

*The article deals with the origin of the idiom ant içmek 'to swear, to take an oath', certain idioms based on the word nakş 'design; chance' and expressions that literally means 'one was (and) one was not'. Their common feature is that they concern mythology and folklore. All of them are of Mesopotomian origin. The etymology of the idiom ant içmek 'to swear' (lit. 'to drink an oath') is connected with an ancient oath tradition, mentioned in Babylonian, Hitit, Persian, Hebrew and Chinese sources. Within this tradition, which was popular in a wide geography including the territories populated by the Turks, the juror swallowed a substance at the time of the oath. It was believed that the substance would be destructive for the juror in the case of perjury.*

*In the article, the origin of the mythological term nakş that is seen in certain idioms and proverbs of Turkic languages and the languages of neighbouring peoples is connected with Giş-ḫur ('lit. design; plan'), the name of a supernatural force in Sumerian mythology. The starting formula of folktales "one was (and) one was not" (bir varmış, bir yokmuş; biri vardı, biri yokdu; bolganmıdı bolmaganmıdı; yeki bud, yeki ne bud; kân yâ mâ kân etc.) which is popular in Central Asia, Caucasia, Middle East and Anatolia was also firstly attested in Sumerian texts.*

**Key Words:** *common language elements, idiom, starting formulas of folktales, mythology, origin*

**Giriş**

Orta Asya'dan bugünkü Irak ve Anadolu'ya kadar olan coğrafyada farklı kökene sahip dillerde konuşan halklar yaşamaktadırlar. Farklı dil ailelerine mensup olsalar da bu halkların söz varlığında birtakım ortak dil kültürü unsurları mevcuttur. Burada ortak dil unsuru dediğimizde, nostratik teori çalışmalarındaki karşılaştırma, rekonstruksiyon gibi yöntemlerle ispatlanması amaçlanan biçim ortaklığını kastetmiyoruz. *Ortak dil kültürü unsuru* ifadesi altında kastedilen kültürle, özellikle de mitolojiyle, folklorla ilgili benzer anlama sahip kelimeler veya deyim, kalıp ifade gibi sabit kelime gruplarıdır.

Ortak dil kültürü unsurlarının bir kısmı, ele aldığımız coğrafyadaki halkların çoğunluğunun ortak kültürü olan İslam medeniyetinden kaynaklanmaktadır. Ancak bunların bir kısmının tarihi İslamiyetten çok daha öncelere aittir. Türk mitolojisinde yaygın olarak bilinen *Albastı* terimi buna bir örnektir. *Albastı* (Türk halklarında *Albarstı*, *Albaslı*, *Albassı*, *Almastı*, *Alvasti*, *Albıs*, *Al ana*, *Al karı* vs. biçimleri de vardır.) loğusa kadınlara musallat olduğuna inanılan kötü ruhun ismidir. Türkler’de yaygın olmakla birlikte, bu unsura Tacik (*Albastı*), Lezgi (*Al pab*), Gürcü (*Ali*), Tat (*Ol*), Talış (*Ala kadın*), Çeçen (*Almazı*), Moğol (*Almas*) ve başka halkların mitolojisinde de tesadüf edilmektedir (Vasilov 1991: 58). Araştırmalar, söz konusu unsurun ve *Albastı* kelimesinin köken olarak Sümer mitolojisindeki *Lamastu* unsuruna bağlı olduğunu göstermektedir (Acalov vd. 1988). Benzer şekilde, bahsettiğimiz coğrafyadaki ortak dil unsurlarından bazılarının da kaynağı “tarihin başladığı yer” (Kramer 1988) olan Mezopotamya’ya, yani Sümerler’e, Akkadlar’a kadar uzanmaktadır. Böyle unsurlardan sayılabilecek *ant içmek* deyimini ile *nakış* kelimesinin oluşturduğu birtakım deyimlerin ve *bir varmış, bir yokmuş* kalıp ifadesinin ilk olarak nerede ve hangi amaçla kullanıldığına değinmek, onların orijinalinin geçtiği eski kaynaklara dikkat çekmek, bu makalenin amacını teşkil etmektedir.

### ***Ant içmek***

Türk dillerinde ‘yemin etmek’ kavramı genellikle kelime grubuyla ifade edilir. Bu kelime gruplarını oluşturan unsurlar, ‘ant’ anlamına gelen *yemin*, *kasam* (*gäsäm*), *and* (*ant*) gibi isimlerle *ber-* (*ver-*), *et-* (*it-*), *kıl-*, *iç-* (*iş-*) fiilleridir. Kazakça ve Kırgızca *ant ber-*, Türkiye Türkçesinde ve Gagauzcada *yemin et-*, Kazan Tatarcasında *ant it-*, Uygurcada *gäsäm kıl-* gibi ifadelerin yanı sıra, Türk dilleri ve lehçelerinin büyük çoğunluğunda *ant içmek* deyimini veya onun fonetik türleri (Azerbaycan Türkçesinde *and icmək*, Kazakça *ant işu* vs.) kullanılmaktadır.

*Ant içmek* deyimini ile ilgili yaygın görüşe göre, onun kökeni “karşılıklı kan içerek ahiret kardeşliğine kabul merasimine” dayandırılmaktadır (Tietze 2002: 175). Meselâ, İ. Z. Eyuboğlu’na (2004: 31) göre, *ant/ and-* unsuru Moğolca ‘kan kardeşi’, ‘amca’, ‘dayı’ anlamlarına gelen *anda* kelimesindedir ve deyim kendisi, “Moğol töresi gereğidir. Moğol töresine göre, iki ayrı boydan olan kimse, birer damla kanını bir kaba damlatır, şerbetle karıştırır, karşılıklı içerler. Bu durumda ikisi de *kankardeşi* olur, buna *andiçmek* denir”. Ancak o, böyle bir

Moğol töresi olduğu hakkında bilgiyi nereden aldığı konusunda kaynak göstermez.

Benzer açıklama Azerbaycan dilbilimcisi Musa Adilov tarafından da kaleme alınmış, yalnız onun kitabında kanın şerbet yerine süt veya kımızla karıştırıldığı iddia edilmiştir (Adilov 1982: 26-28).

Söz konusu teori Orta Asya'da da yaygındır. Kazak Türkolog N. B. Karaşeva bu deyim için eski bir Turan geleneğinden kaynaklandığı görüşlerine katılmaktadır: İki taraf damarlarını keserek bir kaptan kanlarını içer ve bu da güya ebedi bağlılık yemini demekmiş (Karaşeva 1965: 202).

Şunu belirtmek gerekir ki, söz konusu etimoloji, A. Tietze, İ. Z. Eyuboğlu, M. Adilov ve N. B. Karaşeva'nın orijinal görüşleri sayılamaz. H. Vambéry'nin 1878 yılında yayımladığı *Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*'nde *ant içmek* deyiminin kökeni "kan içme" geleneğiyle ilişkilendirilmiştir (Vambéry 1878: 17). Ancak bu, H. Vambéry'nin de orijinal görüşü değildir. XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Rus yazarlarından A. A. Bestujev-Marlinski'nin Türk örf-âdetlerinden bahseden ve ilk olarak 1835-36 yıllarında yayımlanmış *Molla Nur* romanında bile söz konusu etimolojiye değinildiğine göre (Bestujev-Marlinski 1988: 90), onun bu tarihten de önce ortaya atıldığı belli olur.

*Ant içmek* deyiminin yukarıda bahsettiğimiz etimolojisinin esin kaynağının, Herodotus'un *Tarih* kitabında İskitler ile ilgili verdiği bir bilgi olduğunu tahmin etmek mümkündür. Burada İskitler'in ant içerken ve tantanalı antlaşmalarda büyük bir kabin içine şarap doldurması, yemin eden iki tarafın iğne batırma veya bıçakla hafif kesme suretiyle kanlarından oraya akıtması ve daha sonra bir kılıç, birkaç ok, bir savaş baltasıyla bir mızrak sokarak dua sözleri söyleyip şarap ve kan karışımını içmesinden bahsedilmektedir (Herodotus 1977: 293). Burada içmek eylemi söz konusu olduğu için çağrışım sonucu *ant içmek* deyiminin içindeki *içmek* fiili ile ilişkilendirilerek sonraları bilimsel literatüre girecek bir halk etimolojisi oluşturulmuştur.

Türklerin tarihinde ve folklorunda değnek atlama, at kurban etme, bir nesneyi kertme ve başka şekillerde yemin etme törenleri olmuştur (bkz.: Durmuş 2011). Bunlardan birinin yukarıda bahsedilen İskit geleneğindeki gibi olması, özellikle kardeşleşme ve antlaşma gibi durumlarda istisna değildir. Ancak *ant içmek* deyimini bu geleneğe bağlayan teori inandırıcılıktan uzaktır ve bazı basit sorulara cevap verememektedir.

Birincisi, *ant içmek* deyimi gerçekten kan içme gibi bir töre ile ilgili olarak ortaya çıkmışsa, neden ezelden beri bilinen *kan* kelimesinden değil de bir başka kelimedenden istifade edilmiştir?

İkincisi, *ant/ and* kelimesi köken olarak akrabalık belirten bir kelime ise, bunun anlam açısından *içmek* fiili ile ne bağlantısı vardır? Kardeş, dayı, amca içilir mi?

Üçüncüsü, *ant içmek* deyiminin kökenini sadece kardeşleşme, antlaşma gibi karşılıklı eylemlerle bağdaştırmak ne derecede doğrudur? Deyimin bu anlamlarda kullanılmasına az tesadüf edilir. *Ant içmek* deyimi başlıca olarak ‘Tanrı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama’ ve ‘kendi kendine söz verme’ (Türkçe Sözlük 2005: 104) gibi karşılıklı olmayan bireysel eylemleri belirtme anlamında kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bu durumlarda iki tarafın kan akıtıp, kan içmesinden söz açılmaz. Tesadüf değildir ki, Türk dilinin ciddi etimolojik sözlüklerinde (meselâ, Clauson 1972: 176; Sevortyan 1974: 151) yukarıdaki teori yer almaz.

Gerhard Doerfer’e (1998: 243) göre, *ant içmek* deyimi Fars dilindeki *sowgand hordan* ifadesinin Türkçeye harfiyen çevirisidir. O, deyimin eski Türkçe metinlerinde *ant ber-* ‘ant vermek’ ile *ant antik-* biçiminde kullanıldığını ve Clauson’a (1972: 176) dayanarak güya *ant içmek* deyiminin Eski Türkçede olmadığını ve deyimin tarihî metinlerde yalnız XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını iddia eder (Doerfer 1998: 243). Ancak G. Doerfer atıfta bulunduğu kaynakta yazılanları doğru aktarmamıştır. Sir G. Clauson (1972: 176), *ant içmek* deyiminin Türk dillerinde yaygın olduğunu yazmış, deyimin XIII-XIV. yüzyıllardan önce kullanıldığı kaynakları da geçtiği sayfaları belirterek göstermiştir.

Mary Boyce (1975: 35), Farsçadaki *sowgand hordan* ifadesinin kökenine değinerek, onun harfiyen ‘kükürt (sülfür) içmek’ (*to drink sulphur*) anlamına geldiğini yazar. O, söz konusu deyimin meydana gelmesini Eski İran’da yemin eden kişinin kükürt (sülfür) içeren sıvıyı içmeye mecbur edilmesi gibi yaygın olan bir geleneğe bağlamıştır. Bu uygulamanın amacı test edilen kişinin yalan veya doğru konuştuğunu ortaya çıkarmak olmuştur: Doğruyu söyleyenden farklı olarak, yalandan yemin eden kişinin boğazını kükürdün yavaş yavaş acı vererek yakacağına inanılıyordu (Boyce 1975: 35).

*Sowgand* kelimesi antla özdeşleşerek zamanla eski anlamını kaybedip ‘ant, yemin’ anlamı kazanmıştır.<sup>1</sup> Bu kelime Türk klasik edebiyatının diline *sevgend*, *sövgend* şeklinde geçmiştir. Ancak *ant içmek* deyiminin *sowgand hordan* ifadesinden harfiyen çeviri veya kod kopyalama sonucu ortaya çıktığı iddiası doğru değildir. Mesele şudur ki, *hordan* kelimesi Farsçada ‘içmek’ anlamının yanı sıra ‘yemek’ anlamına sahiptir ve bu anlam, kelimenin ilk akla gelen temel ve daha sık kullanılan anlamıdır. ‘İçmek’ anlamını ifade etmek için daha ziyade *nüşiden* veya *âşâmiden* fiilleri kullanılmaktadır. Farsçadan harfiyen çeviri söz konusu olsaydı, deyim *ant yemek* biçiminde olmaması için hiçbir sebep yoktur. Doğu Türkistan’da bulunmuş ancak Türkçe olmayan Kharasthi metinlerinde geçen *savatha lchayamnae* (Burrow 1935) gibi ‘yemin etmek’ anlamında olan deyimlerin *sogand hordan* ifadesinin tesiri sonucu ortaya çıktığı dillerde deyimlerin harfiyen tercümesi ‘ant içmek’ değil de ‘ant yemek’ şeklindedir. Oset, Pencabi, Keşmir gibi birçok dilde de yemin etmeyi belirten deyimler harfiyen ‘ant yemek’ anlamına gelmektedir (Abaev 1958: 60-61, Bhardwaj 1995: 116, Hook vd. 2009); meselâ, Urdu dilinde: *qasam khaanaa*, Svahili dilinde: *kula kiapo*.

Türk dillerinde *hordan* kelimesinin ancak ‘yemek’ anlamının tesiri görülmektedir. Meselâ, Azerbaycan Türkçesinde yemek için kullanılan *xörək* isminin kökeni bu kelimeyle bağlıdır. Farsçada *hordan* kelimesinin oluşturduğu deyimlerin Türkçeye kod kopyalamalarında hep *yemek* fiili kullanılmıştır, meselâ, *gam yemek* gibi. Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, *ant içmek* deyiminin *sowgand hordan* ifadesinden çeviri olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Aksi takdirde deyim, evvelâ, Türk dillerinin çoğunda kullanılmazdı ve ayrıca, en azından bunların birinde *yemek* fiili tercih edilirdi.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden görüldüğü üzere, çok geniş coğrafyada ‘ant, yemin’ anlamına gelen isimler yeme, içme belirten fiille bir araya gelerek deyim oluşturur. Dolayısıyla, *ant içmek* deyiminin kökenini araştırırken Türk malzemesiyle sınırlı kalmak doğru olmaz.

Türkçedeki *ant içmek* deyiminin ve diğer dillerde harfiyen ‘ant içmek’, ‘ant yemek’ anlamına gelen ifadelerin kökeniyle M. Boyce’un bahsettiği ant içme uygulamasının kaynağı Babil metinlerinde bulunabilir. Eski Mezopotamya medeniyetinin uzmanlarından olan D. Charpin Babil metinlerini inceleyerek aşağıdakileri yazar: «Genellikle, kâtipler “yemin etmek” (*nîšam tamûm*)

<sup>1</sup> M. Schwartz’a (1989) göre, kelime başından beri bu anlama sahip olmuştur.

ifadesini kullanmışlar, ancak biz bazen şaşırtıcı bir “ant yemek” (*nīšam akālum*) ifadesiyle karşılaşıyoruz. Bu, meşhur “*asakkum* yemek” ifadesiyle kıyaslanabilir (*asakkum*, genellikle “tabu” olarak tercüme edilir). Mari’den olan bir sözleşme ilginç bir versiyon sunmaktadır: Burada sözleşmeye taraf olanlar “nebatat [SAR.MEŞ] yerlermiş”. Bir başkasında onlar “nebatata yemin etmişler”. Bu yüzden hem “yemin etmek” hem de “ant-*nīšum*, *asakkum*, veya nebatat [SAR.MEŞ] “yemek” mümkündür. Bu değişimleri açıklamak için, ben andın ifadesine, sözünü tutmadığı takdirde yeminli kişiyi lanete uğratabilecek bitkilerin yutulmasının eşlik ettiğine inanma eğilimindeyim. Sözleşmeye taraf olanların, yalandan yemin ederlerse, kendilerine okudukları lanetin “maddileşmesinin” yeme, içme veya vücutlarına yağ sürme gibi başka simgesel eylemler aracılığıyla gerçekleşmesi mümkündür... Dolayısıyla, düşünce su olabilir: Yemin etme zamanı ant içen şahıs, yalan söz konusu olduğu durumda zararlı güce dönüşecek bir madde (nebatat, ekmek, bira, şarap) yutardı ve bunun tamamı *asakkum* terimiyle tanımlanırdı” (Charpin 2010: 45).

Görüldüğü üzere, D. Charpin’in bahsettiği uygulamalar M. Boyce’un söz açtığı eski geleneğe benzemektedir ve muhtemelen onun kaynağını teşkil etmektedir. Bu uygulamalarda amaç, ant içen kişinin doğru söyleyip söylemediğini test etmek veya kişiyi andına sadık kalmaya teşvik etmektir. Yalandan ant içtiği takdirde, deyim yerindeyse “hapı yutan” yalancının vücudunda, ilahî güçlerin cezalandıracağı inancı ve korkusuyla kendi kendine telkin sonucu negatif reaksiyonlar baş gösterebilirdi. Psikoloji literatürü, bu tür telkin sonucu zararsız maddelerden zehirlenmeler, yanmalar gibi çok sayıda örnek içermektedir (Pitzer 2010).

D. Charpin *nīšam akālum* ifadesini ‘ant yemek’ olarak çevirmiştir. Ancak Mezopotamya’daki uygulamalarda ant içenlere sadece bitki<sup>2</sup>, ekmek gibi katı maddeler değil, bira, şarap gibi sıvı maddeler de verildiği belli olur. Dolayısıyla, *akālum* kelimesinin ‘yemek’ anlamının yanı sıra, ‘içmek’ anlamına sahip olduğunu tahmin etmek mümkündür. Eski Çağda benzer uygulamanın olduğu Hititler’de de ant içme bir sıvının yutulması şeklindedir (bkz.: Giorgieri 2002).

<sup>2</sup> Bitkinin ismi D. Charpin’in incelemiş olduğu kaynaklarda geçmez. Ancak eski bir Sümer kaynağında ant içme merasimi gıdalarına bir bitkinin sepildiği yazılmakta ve S. N. Kramer (1971: 311) bunun adını *cedar* ‘servi, yabancı servi’ olarak çevirmektedir. Muhtemelen, Babil metinlerinde kasdedilen de, servi gibi bitkiler veya onlardan hazırlanan içkilerdir. Türkçede bu bitkiye *andız* (< *anduz* < *and+uz*) denmesinin sebebi, onun eski Türklerde ant içme zamanı bir şekilde kullanılmasından kaynaklanmış olabilir.

Bir başka eski kaynakta – Tevrat'ta - ant içme töreni yine içmekle ilişkilendirilmiştir. Bu kutsal kitabın *Sayılar* (5: 11-31) bölümü, söz konusu ant içme töreninden, zinada suçlanan bir kadınla ilgili bahseder. Kadına, sözlü andın yanı sıra, mabedin tozu ve lanet içeren tirşenin mürekkebi karıştırılmış su içirilir. Gerçekten günahkâr ise, yalan söylemişse bu suyun onu lanete uğratacağına inanılırdı.

Mezopotamya'daki ant içme uygulamasının tesiri eski Anadolu, Yakın Doğu ve İran ile sınırlı kalmayıp Türklerin yaşadığı bölgeleri de kapsayan daha geniş coğrafyaya yayılmıştır. Eski Türklerin ant içme merasimi hakkında ilk tarihî bilginin verildiği MÖ 1. yüzyıla ait bir Çin kaynağında Hun hakanı Huhanye'nin seferlerde kullandığı en değerli kılıcını eline alarak ucunu şaraba batırdığı ve bu antlı şarabı içtiği tasvir edilmiştir (bkz.: İnan 1948: 279). Görüldüğü üzere, bu ant içme şekli Herodotus'un bahsettiği İskit törenini hatırlatmaktadır, ancak burada şaraba kan akıtılması söz konusu değildir. Ant şarabını Uygurlar'ın da kullandığını, VIII. yüzyıla ait olaylardan bahseden yine bir Çin kaynağı yazmıştır (bkz.: İnan 1948: 280).

Bizce, Türkçe dahil birçok dilde – ki yukarıda ancak bir kısmını zikrettik – ‘ant’ ile ‘yemek’ ve ‘içmek’ anlamına gelen kelimelerin bir deyim oluşturması, *nīšam akālum* ifadesinin (veya aynı anlama gelen daha eski bir Sümer ifadesinin) harfiyen çevirisi sayesinde.

Babil metinlerindeki *akālum* ve Farsçadaki *hordan* fiilleri gibi, *iç-* fiili çok sayıda Türk dili ve lehçesinde (Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak vs.) ‘içmek’ ile beraber ‘yemek’ anlamı da içermektedir (bkz.: Sevortyan 1974: 391). Çağdaş Türkiye Türkçesinde bile bazı gıdalar için hem *içmek* hem de *yemek* fiilleri kullanılabilir, meselâ, çorba hem içilir hem yenir. *İçmek* fiilinin, başından beri geniş anlam çerçevesine sahip olması istisna değildir. Türkçede birçok eski eşsesli isim ve fiil arasında anlam bağı vardır veya tarihen olmuştur. *İç* ismi ile *iç-* fiili arasındaki anlam ilişkisi de böyledir. Onların zıt anlamlıları, yani *Daş Oğuz* ifadesinden iyi bildiğimiz ‘dış’ anlamlı *daş* ismi ile *daş-* (=taş-) fiili arasındaki ilişki de *iç* ismi ve *iç-* fiili arasındaki ilişkiye paralellik göstermektedir. Daşmak (taşmak) genel anlamda ‘dışa çıkmak’ olduğu gibi, içmek de genel anlamda ‘içe almak’tır. Taşan, sadece sıvı maddeler değil, kum, un vs. olabildiği gibi, içe (mideye) alınan gıdanın sıvı veya katı olması ilk başlarda fiilin anlamı için fark etmemiş olabilir. Bu bağlamda Babil metinlerindeki *akālum* fiilinin ‘yemek’ anlamı dışında ‘içmek’ anlamında da ortaya çıkmasını anlamak mümkündür: Fiilin genel anlamı ‘yutmak, gıdayı kabul etmek, içe almak’tır.

### *Nakış*

Türkiye Türkçesindeki *nakış* kelimesi Arapça kökenlidir. Kelime, ses değişimleriyle Doğu Türkistan'a kadar Türk dillerinde geniş şekilde kullanılmaktadır: Azerbaycan Türkçesinde *naxış*, Türkmencede *nağış*, Özbekçede *nakş*, Kazakçada *nakış*, Uygurcada *nākış* vs. Farsçada نقش (*nakş*) şeklinde olan bu kelime diğer İran dillerinde de mevcuttur. Bütün bu dillerde kelime 'desen, süs' anlamına sahiptir. Ancak Azerbaycan'da, İran'da ve Orta Asya'da söz konusu kelimenin ikinci bir anlamda – 'uğur, şans, baht' anlamında – kullanıldığı görülmektedir.

*Nakış* kelimesinin 'uğur' anlamı, 'desen' anlamına nazaran daha az kullanılır ve büyük ölçüde arkaikleşmiştir. Meselâ, kelimenin bu anlamına Azerbaycan Türkçesinde ancak bazı deyim ve atasözlerinde tesadüf edilir: *naxış gətirmək*; *naxış olma(ma)q*; *naxış qılıncdan itidir* ('nakış kılıçtan keskindir'); *naxışın yatdı, sən də yat*. Folklor uzmanları kelimenin bu anlamının *Nakış* adlı bir mitolojik figürle bağlı olduğunu iddia etmektedirler: Eski bir inanca göre, her bir insanın kendi Nakışı vardır, Nakış'ın insanın yanında bulunması ve uyanık olması ona uğur kazandırır, Nakış'ın şahsı terk etmesi veya uyuması o şahsa şanssızlık getirir, onun ağır günler geçirmesine sebep olur (Süleymanova 2012). Nakış, İslam mitolojisindeki *kismet* kavramına benzese de, ilahi bir güç olma özelliği ile ondan ayrılmaktadır.

*Nakış*'a en yakın mitolojik figür ve benzer terminoloji Mezopotamya'da görülmektedir. A. Leo Oppenheim'in (1968: 199-204) eski Mezopotamya metinlerine dayanarak bahsettiği mitolojik varlıklardan şansla ilgili olanların özellikleri büyük ölçüde *Nakış*'ın özellikleriyle örtüşmektedir. Meselâ, Azerbaycan Türkçesinde tehlikeden kurtulan veya kolay şekilde bir şey kazanan şahıs hakkında "naxışı var" denir. Aynı işlevde benzer ifade Akkadcada da mevcut olmuştur, ancak bu dilde *naxış* yerine mitolojik varlıkların isimleri (*ilu*, *lamassu* vs.) kullanılmıştır (Oppenheim 1968: 200). Böyle bağlamlarda Sümercede şans için kullanılan *giş-hur* ismi olmuştur (Oppenheim 1968: 204).

*Nakış* ile *giş-hur* arasındaki işlev benzerliğinin bir tesadüf olmadığını, şans figürüne neden *nakış* dendiğini ve bunun *giş-hur* isminden kaynaklandığını Sümer dilindeki ismin tercümesinden anlamak mümkündür. *Giş-hur* harfiyen 'nakış, çizgi; düzen, plan' demektir (Black vd. 2003: 130, Oppenheim 1968: 204). Sümer mitolojisine göre, insanın kaderi, kısmeti önceden belirlenir, Tanrı tarafından çizilir. Bunu temsil eden mitolojik figürün 'çizgi, nakış' ve daha geniş anlamda 'plan' manasına gelmesi doğaldır. Sümerler'in inanışına göre, bir insanın kaderinde Tanrıların öngörmediği tesadüflere yer yoktur, her şey

önceden planlanır, çizilir. Tanrılar insan hayatını ve dünyayı çeşitli ‘nakışlarla’, ‘planlarla’ düzenlerler (Ootsing-Lüecke 2009).<sup>3</sup> *Giş-hur* terimi, Sümerler’in dininin en temel kavramlarından olan *me* ile ilişkilidir. *Me*’sini kaybeden insan (veya ülke) *giş-hur*’unu da kaybeder, düzeni, nakışı bozulur (Uzdavinys 2008: 104).

Çizgi kavramı ile yazgı, kader kavramının ilişkilendirilmesi Sümerler ile başlamıştır. Birçok dilde ‘kader’ belirtmek için kullanılan *alın yazısı*, *alın çizgisi* gibi ifadelerin (*nakş-ı cebin*, *ser-nüvişt* vs.) kökeni ve birçok kültürde el çizgileriyle fal bakmak gibi geleneklerin kaynağı bu “çizgi – yazgı” ilişkisine bağlı olabilir. Ancak bunun ortaya çıkarılması, bu makalenin sınırlarını aşan ayrı bir araştırma konusudur.

Sümer metinlerinde çok yerde ve bir izah verilmeden geçmesi, *giş-hur*’un yaygın olarak bilinen, popüler bir figür olduğunu gösterir. Onun tesiri komşu halklarda ve Sümerler’in geçtiği bölgelerde de görülmektedir. Bu bölgelere ait mitolojilerde ve dillerde *Giş-hur* veya benzeri figüre rastlamak mümkündür. Buralardaki halklar söz konusu figürü Sümerler’den aldıkları gibi veya benzerini oluşturdukları gibi, onu adlandırmak için de *giş-hur* kelimesinden veya onun harfiyen çevirilerinden istifade etmişlerdir. Meselâ, Hititler’in diline *giş-hur* ismi şekil değiştirmeden olduğu gibi geçmiştir (Puhvel 1997: 243). Akkad dilinde ise *giş-hur* kelimesinin harfiyen çevirisi tercih edilmiştir. Özellikle edebi metinlerde geçen, ‘nakış, çizgi, plan’ anlamlarına gelen *uşurtu* (veya *esRru/ esRrum*) teriminin Sümer dilindeki *giş-hur* kelimesinin Akkadca karşılığı olduğu ve aynı işlevde kullanıldığı bilinmektedir (Oppenheim 1968: 204; Ootsing-Lüecke 2009).

Benzer şekilde, yukarıda zikrettiğimiz dillerdeki *nakış* isminin de ‘şans, baht’ anlamının *giş-hur* kelimesinin tesirinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu varsayım, ‘şans’ ile ‘süs’ gibi iki farklı kavramın neden tek kelimeyle ifade edildiğini makul bir şekilde açıklamaktadır. Söz konusu dillerde *nakış* kelimesi bir kadar değişime – anlam iyileşmesine - uğramış ve genel ‘kader, yazgı, ilahi plan’ yerine ‘iyi kader, baht’ anlamı ortaya çıkmıştır.

<sup>3</sup> İslam dininde de Allah’ın isimlerinden biri *Nakkaş-ı ezel*’dir. *Nakş-ı küll* de ‘evren düzeni’ demektir.

***Bir Varmış, Bir Yokmuş...***

Sümer mitleri ile çeşitli halkların, bu arada da Türklerin, mitolojisini ve halk edebiyatını karşılaştıran birçok araştırma yapılmıştır. Burada ise Sümer mitlerinin bugüne kadar dikkat çekmemiş bir özelliğine değineceğiz.

Sümer mitolojisine ait metinlerden “Tanrı Martu’nun evlenmesi” olarak adlandırılan bir hikâye, S. N. Kramer’in (1971: 164) ifadesiyle, aşağıdaki “sırlı, tezatlı ve karanlık ifadelerle” başlar:

*Ninab vardu, Aktab yoktu.*

*Ninab* ve *Aktab* şehir isimleridir. Daha sonra *kutsal taç* ile *kutsal başlık* ve *kutsal otlar* ile *kutsal potasyum* karşılaştırılarak, bunların biri *vardu* biri *yoktu* denir. Ancak Kramer arada metnin parçalarını çevirmediği için ortaya nakıs bir tercüme çıkmıştır. Aslında *kutsal*, *arı ot* ile *arı servi*, *arı potasyum* (*potas*) ile de *arı tuz* karşılaştırılır (Jacobsen 1946: 131). Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, tercümenin kalitesinden ziyade hikâyenin başlangıcında “... *vardu* ... *yoktu*” ifadesinin tekrarlanmasıdır. Bununla, Türkler dahil birçok halkın masallarını başlatan *bir varmış, bir yokmuş* gibi kalıplar arasında bariz bir yakınlık görülüyor. Bugün masalların başında anlamının farkına pek varılmadan kullanılan “varmış - yokmuş” formülü ta Sümerler’den itibaren mevcuttur. Hikâyenin başında olumlu ve olumsuz karşılaştırılmasına biraz farklı şekilde “Tanrı Martu’nun evlenmesi” dışındaki Sümer mitlerinde de tesadüf edilmektedir (Jacobsen 1946: 132). Sümerler’le ilişki meselesine bir ışık tutabileceği varsayımıyla dünya halklarının masallarını bu açıdan inceledik.

Türkiye Türkçesi dışında, aşağıdaki Türk dil ve lehçelerinde benzer masal başlangıcı formülünün kullanıldığı tesbit edildi:

Azerbaycan Türkçesinde: *Biri vardı, biri yoxdu...*

Irak Türkmen matallarında (masallarında): *Varıydı yoxuydu...*

Karaçay-Malkar Türkçesinde: *Bolganmıdı, bolmaganmıdı...*

Kazak Türkçesinde: *Bar eken de, jok eken...*

Kumukçada: *Bir bolgan, bir bolmagan...*

Özbekçede: *Bir bar eken, bir yok eken...*

Türkmencede: *Bir bar eken, bir yok eken...*

Bu ifade kalıbının Türk halklarında yaygın olması anlamlıdır. Bu kalıbın, Türk halkları arasında sadece Orta Asya, Kafkasya, Anadolu ve Irak'la sınırlı olması da dikkati çeken ayrı bir ilginç husustur.

Başka coğrafyalardaki halkların masallarının başında genellikle 'bir defa... vardı' (Almanca: *Es war einmal*; Fince: *Olipa kerran*; İsveççe: *Det var en gång*; vs.), 'bir zamanlar' (İngilizce: *Once upon a time*), 'çok çok önceleri' (Japonca: *Mukashi mukashi*; Korece: *Yet-nal Yet-jeok-e*; Lehçe: *Dawno, dawno temu*; vs.) anlamlarına gelen kalıplar kullanılır.

Türk halkları dışında, esas itibarıyla aşağıdakilerde o dillere ait halkların masalları, "bir varmış, bir yokmuş" ifadesine anlamca denk gelen cümlelerle başlar:

Arapçada: *Kân yâ mâ kân...* 'Vardı ya yoktu';

Arnavutçada: *Ështe edhe nuk ishte...* 'Bir varmış, bir yokmuş';

Çek dilinde: *Bilo nebilo...* 'Vardı yoktu';

Farsça ve Tacikçede: *Yeki bud, yeki ne bud...* 'Biri vardı, biri yoktu';

Gürcü dilinde: *Ëko da ara iko ra...* 'Bir varmış, bir yokmuş';

Macarcada: *Egyszer volt, hol nem volt...* 'Bir varmış, bir yokmuş';

Rumencede: *Era si nu era...* 'Bir varmış, bir yokmuş'.

Arnavut, Rumen ve Macarlar'da bu kalıbın tarihi çok da eski değildir; muhtemelen Osmanlı kültürünün tesiriyle ortaya çıkmıştır. Meselâ, Rumen masallarında ikinci bir kalıp da kullanılmaktadır: *A fost odata, ca niciodata...* 'Bir defa... vardı'. Bu kalıp daha eski ve orijinaldir, zira anlamca benzer ifade, Rumenler'e akraba olan halkların masallarında mevcuttur.

Çek masallarında da söz konusu kalıbın ortaya çıkması, dış tesire (herhâlde Macar etkisiyle) bağlıdır, çünkü diğer Slav halklarında böyle bir ifade görülüyor; krş.: Slovakça: *Kde bolo - tam bolo...* 'nerede vardı - orada vardı'; Rusça: *Jil bil...* (veya *jila bila...*) 'yaşıyordu vardı'; Bulgarca: *Имало едно време...* 'bir zaman... vardı' vs.

Görüldüğü üzere, orijinal formülleri farklı olan Balkan halkları, Macarlar ve Çekler dışında, masalların başında "bir varmış bir yokmuş" türünde kalıp kullanan gruba ait halklar, yukarıda gösterilen Türk halkları gibi, Orta Asya'dan Ön Asya'ya doğru uzayan bir bölgeyi temsil etmektedir.

### ***Sonuç ve Değerlendirmeler***

Orta Asya, Orta Doğu, Kafkasya ve Anadolu topraklarında yaşayan halkların dillerinde ‘ant içmek (yemek)’ anlamına gelen deyimlerin ortaya çıkmasının, tek bir kelimeyle hem ‘nakış, çizgi’ hem de ‘kader, baht’ anlamının ifade edilmesinin ve masalların başında “bir varmış, bir yokmuş” gibi kalıp ifadenin kullanılmasının kaynağı Sümer metinlerinde bulunabilir. Bunun Sümerler’in ata yurdu, Mezopotamya’ya geliş yönü ve daha sonraları tesir coğrafyası ile bir ilişkisi olduğunu varsayıyoruz.

Sümerler’in Mezopotamya’ya sonradan geldiği hakkında bilgi, onların kendi mitlerinde de yer almaktadır. Onların yeni vatanlarına nereden geldiği konusunda farklı görüşler vardır. Biz Sümerler’in Mezopotamya’ya doğu yönünden (Orta Asya’dan) geldiği görüşüne katılıyoruz. Sümerler’in Orta Asya’dan gelme ihtimali aşağıdaki etkenlerle açıklanır: “Sümerler’in dillerinin Altay-Türk dillerine benzerlik göstermesi, tapınaklarının gerek mimari biçimlerinin, gerekse süslemelerinin dağ tapınaklarındakilere benzerliği ve yazıda kullandıkları ideogramların dağ yurtlarına benzemesi. Sümerler’in dinî inançlarının da Orta Asya veya Baktriya’dan kaynaklandığını ispatlayan şu anlamlı şeyler mevcuttur: dağ tapınakları, dağ öküzüne tapmak ve ilaveten, Orta Asya’da olduğu gibi, kral öldüğü zaman onun muhafızlarının kendilerini zehirleyerek intihar etmeleri” (bkz.: Gerey 2004: 21).

Ancak Sümerler’in ana vatanının Orta Asya olduğu görüşünü desteklemek için sadece iki bölgenin medeniyetini, kültürünü kıyaslamak yeterli değildir. Sümerler Orta Asya’dan kalkıp bir anda Mezopotamya’ya yerleşmemişler, bin yıllar sonra Oğuzlar’ın Batı’ya göçünde olduğu gibi, uzun bir yoldan geçmiş, bir kısmı geçtikleri topraklarda kalmış, bu coğrafyada kendi kültürlerinin izlerini bırakmışlar. Eğer bu hipotez doğruysa, Orta Asya’dan başlayarak Dicle, Fırat nehirleri ve ötesine kadar olan topraklarda yaşayan halkların dilinde, mitolojisinde, folklorunda birtakım aynı veya benzer eski ortak unsurların korunduğu görülmelidir. Gerçekten de böyle unsurlar mevcuttur ve biz bunlardan sadece birkaçına dikkat çektik. İlginçtir ki, bu unsurlar söz konusu coğrafyada yaşayan halkların dilinde mevcut olduğu hâlde, onlarla akrabalığı olan ancak başka bölgelerde yaşayan halkların dilinde genellikle kullanılmamaktadır. Bu da unsurların dil akrabalığından, ortak kökten kaynaklanmadığına, ancak o coğrafyaya has olduğuna ve oradaki eski bir dilin, eski bir medeniyetin tesiri olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu varsayım için elbette üç unsurun belirlenmesi yeterli değildir.

Aslında ortak dil kültürü unsurlarının sayısı fazladır. Söz gelimi, herhangi bir sürecin evvelinin ‘baş’ anlamına sahip kelimelerle ilişkilendirilmesi örneğini ele alalım. *Başlamak, işin başı, baştan sona* gibi kelime ve ifadelerde görüldüğü üzere, böyle ilişki Türkçede doğal karşılanmaktadır. Bu tür anlam ilişkisi, Sümerce dahil, ele aldığımız coğrafyadaki dillerde de söz konusudur; meselâ, yılın başlangıcı için kullanılan birleşik kelime veya deyimler harfîyen ‘yıl başı’ anlamına gelmektedir: Sümerce: *sag-mu* (veya *zag-mu*) ve Akkadca: *rēš šatti* (Fleming 2000: 128); Arapça: *Ras as-sanah*, İbranice: *Rosh Hashanah*; Süryanice: *Resha d’Sheta*; İran dillerinde: *ser-e sal* vs. Ancak böyle ifadeler bazı Latin dillerinde (İtalyanca: *capodanno*, Katalanca: *Cap d’Any*), olduğu gibi, dünyanın farklı bölgelerinde başka dillerde de rastlamak mümkündür. Dolayısıyla, ‘baş’ anlamına sahip kelimenin bir sürecin, işin evvelini adlandırmak için kullanılmasını somut bir dilin tesirinden ziyade, insanın düşünce mekanizmasının ortak yönlerinin çeşitli dillerde yansımaları gibi algılamak mümkündür. Bu yüzden Sümerler’in ata yurdunun Orta Asya olduğuna ve İran, Kafkasya, Anadolu’dan geçerek Mezopotamya’ya geldiğine dolaylı olarak işaret eden ortak dil unsurlarını belirlerken, başka bölgelerdeki dillerle de kıyaslayıp bunların evrensel özellik taşımadığından emin olmak gerekir. Böylelikle, araştırma sürecinde oldukça çok sayıda dil malzemesinin göz önünde bulundurulması ve kullanılması gerektiğinden, birkaç ortak dil kültürü unsurunun belirlenmesi bile büyük emek ister ve uzun zaman alır. Çok sayıda ilgili unsurun ortaya çıkarılması ancak ekip çalışmasıyla mümkündür.

**KAYNAKÇA**

- Abaev V. İ. *İstoriko-Etimolojiçeskiy Slovar' Osetinskogo Yazıka*. T. 1. Leningrad: Nauka, 1958.
- Acalov, A. M, Novruzov, M. D. “«Al» Tapınışı ve Onun İzleri”. *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*. Bakı: Elm, 1988: 247-258.
- Adilov, Musa. *Niyə Belə Deyirik*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982.
- Bestujev-Marlinski, A. A. *Molla Nur*. (çev. Tofiq Rüstəmov). Bakı: Yazıçı, 1988.
- Bhardwaj, Mangat Rai. *Colloquial Panjabi: A Complete Language Course*. New York: Routledge, 1995.
- Black, Jeremy ve Green, Anthony (2003), *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. Austin: University of Texas Press.
- Burrow, T. “Iranian Words in the Kharasthi Documents from Chinese Turkestan – II”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 7, 1935: 779-790.
- Charpin, Dominique. *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia* (translated by Marie Todd). Chicago/London: University of Chicago Press, 2010.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford : Oxford University Press, 1972.
- Doerfer, Gerhard. “The Influence of Persian Language and Literature Among the Turks”. *Hovannissian Richard G., Georges Sabagh (eds.). The Persian Presence in the Islamic World (=Giorgio Levi Della Vida conferences; 13)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998: 237-249
- Durmuş, İlhami. “Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar”. *Milli Folklor*, 89 (Bahar 2011): 100-108.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2004.
- Fleming, Daniel E. *Time at Emar: The Cultic Calendar and the Rituals from the Diviner's Archive* (Mesopotamian Civilizations 11). Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns, 2000.
- Gerey, Begmyrat. *5000 Yıllık Sümer - Türkmen Bağları (Tarih, Dil, Kültür Açısından Bir Çalışma)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- Giorgieri, Mauro. “Birra, acqua ed olio: paralleli siriani e neo-assiri ad un giuramento ittita”. *Stefano de Martino, Franca Peccioli Daddi (eds.) Anatolia Antica. Studi in Memoria di Fiorella Imparati. I. (=Eothen 11)*. Firenze: LoGisma, 2002: 299-320.

- Herodotus. *The Histories*. Middlesex – New York – Ringwood: Penguin Books, 1977.
- Hook, Peter E. ve Omkar N. Koul. “EAT-Expressions in Kashmiri”. *Ali R. Fatimi (ed.). Language Vitality in South Asia*. Aligarh: Aligarh Muslim University, 2009: 197-213.
- İnan, Abdülkadir. “Eski Türkler’de ve Folklorlarda «Ant»”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI (4), 1948: 279-290.
- Jacobsen, Thorkild. “Sumerian Mythology: A Review Article”. *Journal of Near Eastern Studies* 5 (2), 1946.
- Karaşeva, N. B. “K Voprosu o Sostavlenii Etimologičeskogo Slovarya Kazaxskogo Yazıka”. *İssledovaniya po İstorii Kazaxskogo Yazıka*. Alma-Ata: Nauka, 1965: 194-203
- Kramer, Samuel Noah. *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. Chicago: The University of Chicago Press, 1971.
- , *History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Recorded History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press (3rd edition), 1988.
- Ootsing-Lüecke, Liina. “Möiste Ğiš-ĥur Tähendusest Sumeri ja Akkadi Kirjanduslikes ja Rituaaltekstides (Interpreting the Concept of ‘Plan’ in Sumerian and Akkadian Literary and Ritual Texts)”. *Mäetagused*, 42, 2009: 123-148.
- Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1968.
- Pitzer, George C. *Suggestion in the Cure of Diseases and the Correction of Vices*. Whitefish: Kessinger Publishing, LLC, 2010.
- Puhvel, Jaan. *Hitite Etymological Dictionary*. Vol. 4 (Trends in Linguistics: Documentation; 14). Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 1997.
- Schwartz, Martin. “Pers. Saugand Xurdan, Etc. ‘To Take an Oath (Not ‘To Drink Sulphur’)”. *Études Irano-Aryennes Offeres à Gilbert Lazard, ed. Charles-Henry de Fouchécour and Philippe Gignoux* (Cahiers de Studia Iranica 7), Paris: Association pour l'avancement des études iranniennes, 293-295.
- Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskix Yazıkov (Obşçetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovi na Glasnie)*. Moskva: Nauka, 1974.
- Süleymanova, Leman. “Azerbaycan Nağıllarında Naxış Obrazı”. *Türk Masalları: Dil, Kültür ve Değerler*. Gazimağusa (baskıda), 2012.

Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Birinci Cilt.* İstanbul – Wien: Simurg, 2002.

*Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: TDK Yayınları.

Uždavinys, Algis. *Philosophy as a Rite of Rebirth: From Ancient Egypt to Neoplatonism.* Wiltshire: The Prometheus Trust, 2008.

Vambery, H. *Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen.* Leipzig, 1878.

Vasilov, V. N. “Albastı”. *Mifi Narodov Mira: Enciklopediya.* Moskva: Sovetskaya Enciklopediya, 1991: 58.

